
КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ АРСЕНІЙ МОГИЛЯНСЬКИЙ: СУСПІЛЬНІ ПОГЛЯДИ ЗА ДОБИ ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН (1760-ті рр.)

Олександр НАДТОКА

Обрані постать і епоха являють інтерес як відображення періоду співіснування залишків старосвітської шляхетсько-козацької України з Україною новою, яка, будучи співтворцем імперії, піддавалась асиміляційним впливам з боку самої ж української еліти, захопленої утопічними ідеями формування великого і єдиного руського простору. Київський митрополит Арсеній Могилянський (1704-1770) ще належав до старого київського осереддя духовної освіти і благочестя – українець з м. Решетилівки Полтавського полку, навчався в Київській академії та Харківському колегіумі, входив до особливого кола українських ієрархів руської православної церкви, яке і в другій половині XVIII ст. мало вагомий вплив у церковному середовищі. За роки управління київською митрополичою кафедрою (1757-1770 рр.) в різний час інші українські ієрархи керували Московською єпархією (митрополит Тимофій Щербацький), здійснювали єпископське служіння в Санкт-Петербурзі (архієпископ Гавриїл Кременецький), Ростові (митрополит Арсеній Мацієвич), Білгороді (єпископ Самуїл Миславський), Нижньому Новгороді (єпископ Феофан Чарнуцький), Тобольську (єпископ Павло Конюсевич). Єпископську кафедру в Могильові з титулом єпископа Білоруського посідав також відомий представник української духовної еліти Георгій Кониський, навіть духівником імператриці був виходець з України – Феодор Дубяньський¹.

Маючи тривалий час духовне служіння в російських єпархіях і будучи наближеним до імператриці Єлизавети Петрівни як придворний проповідник, Арсеній Могилянський набув широких зв'язків не лише в духовному, а й світському середовищі. В 1744 р. він був возведений у сан архімандрита Троїцько-Сергіївського монастиря (з 8 червня 1744 р. імператрицею було затверджене найменування Лаври), отримав звання члена св. Синоду і в цьому ж 1744 р. посвячений в сан архієпископа та поставлений на чолі древньої Переяславль-Залеської єпархії². В 1752 р. його духовне служіння на теренах Росії несподівано закінчується внаслідок послаблення здоров'я. Архієпископ Арсеній отримав височайший дозвіл піти на спокій і переїхав до Новгород-Сіверська, очоливши братію Спаського монастиря. Проте, через п'ять років його єпископське служіння знову поновлюється, але

тепер в Україні. 22 жовтня 1757 р. імператриця Єлизавета призначила його митрополитом Київським, а посів найдавнішу кафедру на Русі митрополит Арсеній лише у червні 1758 р., приїхавши з Новгород-Сіверського після хвороби³.

Один з перших кроків митрополита, який засвідчив настрої нового єпархіального преосвященного, його бачення суспільної місії церкви стало звернення до пастви грамотою від 4 вересня 1759 р. з приводу збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської академії⁴. Це було пастирське звернення в дусі продовження традиції гуртування кращих сил суспільства навколо розвитку провідного центру освіти, науки і культури Руси-України. Справа, яка свого часу перебувала під опікою митрополитів Петра Могили, Рафаїла Заборовського, погребувала подальшої підтримки.

Змальовуючи користі, які дає освіта, Арсеній Могилянський виділив категорію «учительних людей», розкрив суспільнорегулюючу роль цього прошарку. Їхні знання, писав владика, будуть насамперед ужиті в ході святого служіння і творення Тіла Христового. По-друге, використані задля користі Вітчизни і, по-третє – для просвіти дітей своїх благодійників і збагачення їх «основами й твердим вченням»⁵. Так подавалося своєрідне коло християнських та суспільних обов'язків учительних людей, насамперед звернених до сакральних понять релігійної й національної традицій.

У виданій грамоті митрополит неодноразово звертався то до пастви загалом – всього народу, то саме до світської еліти – «малоросійського шляхетства». Повторюваність цього прийому не випадкова і супутнє визначення покликання освіченої верстви, яка формує благонастроєність пастви і просвіщає уми малоросійської шляхти підкреслювало посередницьку роль «учительних людей» у суспільстві – між світською елітою й іншими станами. В колі духовенства і формованої ним освіченої верстви, світської еліти – шляхти, а також решти суспільства й виконувалась регулююча роль самої церкви. Одним з яскравих свідчень значення служіння церкви та її ієрархії, символом легітимізації звище залишалось і титулування київського владика, до якого за каденції Арсенія Могилянського офіційно зверталися так – «великий господинь, ясне въ Богу преосвященнїйшій кврзь, Божїєю милостїю православный архїєпископъ, митрополитъ Київскїй, Галицкїй и Малїя Россїй»⁶.

У комплексному вираженні бачення митрополитом Арсенієм питань ролі і місця духовенства у суспільстві зустрічаємо в особливому документі епохи, своєрідному інтегральному джерелі поглядів духовної еліти – пунктах, поданих до Законодавчої комісії 1767 р.⁷ Остання, як відомо, була скликана за ініціативою Катерини II з метою регулювання соціально-правової сфери життя суспільства.

Київський владика першим підписав подані пункти від Київської єпархії, і, як першоієрарх, керував процесом їхньої підготовки. В них ми бачимо схематичне представлення уявлень духовенства щодо етапів вітчизняної історії, означення прав і привілеїв духовної верстви і загалом усього українського/малоросійського народу, визначення прерогатив київських митрополитів, як

традиційних вищих пастирів Русі-України, висвітлення комплексу потреб і очікувань тогочасної еліти – промовистих свідчень світогляду духовенства. Крім київського владыки пункти до Законодавчої комісії підписали архімандрити й ігумени семи київських і одного ніжинського монастиря, протопопи «верхнього граду Києва», «нижнього граду Києва», Борзенський, Прилуцький, Полтавський, Лубенський, Глухівський протопопи, намісники Конотопської, Миргородської, Гадяцької, Козелецької протопопій⁸.

Насамперед, автори «Пунктів» звернули увагу до комплексу прав та привілеїв православної церкви в Україні та малоросійського духівництва, які слугували безпосереднім доказом визнання заслуг духовної верстви перед суспільством. Це питання розглядалося в рамках історичної традиції й станових прав, наголошувалося на особливому положенні київської митрополії й прерогативах київських владык, їхньої влади в межах всієї Русі, а пізніше – Малої Русі, та праві вершити безапеляційний остаточний церковний суд, давньому праві на обрання вищого ієрарха в Україні вільними голосами, праві засновувати училища, мати при київській кафедрі друкарню тощо. В соціально-становій площині духівництво, спираючись на вже сформований комплекс прав за багатовікової історії православної церкви в Україні, претендувало/шукало підтвердження на права, рівні шляхетським в усіх характерних сегментах привілейованості: права власності на землю й використання праці підданих на церковних маєтностях; звільнення від податків; привілеїв щодо ведення різноманітної підприємницької діяльності, в тому числі засновувати заводи залізобудівні, скляні, вапняні, займатися винокурінням тощо; права на окремий суд, в даному разі церковний⁹.

Обґрунтованість означених прагнень доводилася через висвітлення змісту й особливостей пастирського служіння. В київських пунктах наголошувалося на служінні духовенства на користь держави і влади, що в сучасних термінах мало б виражатися як освячення й легітимізація світської влади та правління державців, служінні в загальносуспільних інтересах, як духовних пастирів і молільників, як наставників та просвітителів. Навіть військова служба, за тих часів, передбачала особливу духовну місію священників та ієромонахів при війську. Зазначалося, що «отправленієм не токмо при приходах внутрь отечества, но и внѣ, при арміях въ разныхъ походах, церковныхъ служеній и обрядовъ и требъ народныхъ таковыхъ, кои благосостоянію отечества полезны и спасенію челоуѣческому виновны, которая служба сколь вѣжества, подвигов і и неудобноносныхъ трудовъ времянно и безвремянно во многихъ приключеніяхъ и безгодіяхъ требуетъ, столь должности священническія не меньшею противъ другихъ службою считать надлежитъ»¹⁰.

Представлена законодавча основа комплексу прав та привілеїв церкви і духівництва вражає своєю розмаїтістю й ретельністю опрацювання. Духівництво апелює до таких видів законодавчих актів: грамот польських королів, наприклад до привілею короля Жигмунта Августа від 6 червня 1569 р. про вольності руські, як духовного, так і світського чину людей; сеймових консти-

туцій, зокрема Варшавської сеймової конституції 1659 р. щодо надання особливих привілеїв Київській академії; універсалів від Малоросійських гетьманів, наприклад від гетьмана Богдана Хмельницького від 24 лютого 1649 р. та І травня 1651 р., гетьмана Юрія Хмельницького від 19 грудня 1660 р. та 17 січня 1661 р., Івана Брюховецького від 24 липня 1661 р. тощо – стосувалися соціально-економічних прав церкви й духовенства; різних статей Малоросійського права Статуту («Права, за якими судиться малоросійський народ») [11]; особлива увага приділялася царським та імператорським грамотам, указам, маніфестам. Серед інших упорядники цитували відомий маніфест і друковані листи до малоросійського народу Петра I від 1 і 3 листопада 1708 р. та 13 лютого 1709 р. В них містилося запевнення, що «малоросійський народъ по прежнему при правах и вольностях своїх вѣчно въ покоѣ и тишинѣ благополучно жительствоваць будете и можете непостыдно рещи, что ни который народъ подъ солнцемъ такими свободами-и привилегіями и легкостію похвалитись не можетъ, какъ по Его Императорскаго Величества милости»¹²; в рамках церковних канонів та розпоряджень духовних влад упорядники зверталися до Правил святих апостолів, Кормчої книги (зібрання правил святих Апостолів, рішень св. Вселенських та деяких помісних соборів православної церкви, Правил святих отців, світських законів щодо церкви тощо), патріарших грамот Феофана, патріарха Єрусалимського від 26 травня 1620 р., Паїсія, патріарха Єрусалимського від 23 липня 1649 р., Духовного регламенту (1721 р.), указів св. Синоду¹³.

Звертаючись до прикладів затвердження і визнання тих чи тих прав православної церкви і духівництва, упорядники запропонували свослідну правову формулу, яка мала попередню констатуючу частину (з поданням прикладів та прецедентів визнання й побутування певної норми – історико-правове обґрунтування) та констатуючу завершальну частину, яка містила предмет супілкування. В підсумковій частині «Пунктів від Київської єпархії» містилося прохання «Всемилоствѣйше и ныне подтвѣрдить... и Всемилоствѣйшія Высочайшія грамоты пожаловать дать» щодо всіх означених митрополита Київського, єпархії Київської монастирів і церков, чину церковного та причту церковного прав, привілеїв, переваг, свобод, вольностей та звичаїв¹⁴.

Наприкінці історії Гетьманщини щодо малоросійського суспільства, Малоросії вітчизняною елітою використовувались різні означення, які підкреслювали національну єдність й особливість України. Світська еліта використовувала класичне для модерної доби визначення «нація», розуміючи під ним саме «малоросійську націю». Так, у баченні гетьмана Кирила Розумовського тогочасна Малоросія являла собою окремий національний організм у складі Російської імперії. В листах до Генеральної військової канцелярії 1756-1758 рр. з приводу розгляду та офіційного запровадження в юридичну практику «Прав, за якими судиться малоросійський народ», він відзначав, що «понеж о вышеписанномъ яко до общества всего малоросійской націи народа касающемся, разсмотренію первѣе надлежитъ бытъ общему отъ всѣхъ малоросійскихъ чиновъ». І далі

уточнює: «исключая токмо тѣхъ, которые... при дѣлахъ судныхъ и другихъ национальныхъ долговременную бытность имѣли и нынѣ имѣютъ»¹⁵.

Митрополит Арсеній Могілянський використовував означення «отчество», пов'язуючи з цим визначальним терміном не лише рідну землю, а й певні групи населення¹⁶. Якщо ми спробуємо виділити ключові термінологічні зв'язки в тексті звернення митрополита 1759 р., саме в площині поєднання визначення «вітчизна» з певними суспільними групами, то ми побачимо словосполучення «вітчизна і малоросійське шляхетство», «вітчизна і паства»¹⁷. В послідовному соціальному вимірі цих понять ми розшифруємо тріаду понять «вітчизна – еліта (шляхта) – народ (паства)». До еліти, безперечно, відносилась й еліта духовна, але специфіка джерела – звернення київського митрополита, передбачала апеляцію насамперед до світського панства. Вітчизна ж, у розумінні митрополита Арсенія, асоціювалась саме з Малоросією, паства якої за традицією мала свого вищого ієрарха в особі київського владики і свою світську еліту – шляхту. Це один із стрижневих аспектів у розумінні суспільних орієнтирів духовної еліти. Українське духовенство станом на середину XVIII ст. вже майже 100 років перебувало в культивованому ідеологічному полі відновленої єдиної Русі, чи точніше Росії, як тоді за грецьким варіантом подавали традиційну для русів-українців назву Русь. Незважаючи на це, на прикладі митрополита Арсенія Могілянського ми бачимо, що і для вищого духовенства поняття вітчизни асоціювалося насамперед з Малоросією, інакше – з Руссю-Україною. При цьому й після скасування гетьманського правління, історичні церковно-правові прерогативи київських митрополитів підкреслювали збереження ідеї єдності пастви-народу і древньої духовної традиції в межах тогочасної Малоросії.

Подані пункти до Законодавчої комісії від Київської єпархії дозволяють проаналізувати історичні уявлення духовенства, доповнити характеристику національної ідентичності духовної еліти. В цьому джерелі бачимо ще одне підтвердження того, що Батьківщиною, вітчизною називається саме Малоросія. Остання тлумачиться як країна, яка продовжувала спадщину «княженія Кієвскаго» і представляла «Малоросійський народъ» або «людей Малоросійскихъ». В першій статті «пунктів» визначення «Малоросійський народъ» наводиться найчастіше – шість разів, а більш нейтральне «Малоросійські люди» двічі, у тих випадках, коли йдеться за окремі категорії населення, людей «духовного и мирскаго чина». Саме початок «київських пунктів» містить найважливішу інформацію щодо загальнонаціонального виміру історичних уявлень тогочасного духовенства¹⁸. Серед ключових ідей, виражених у характерних термінах, лексико-тематичних зв'язках і оцінках, виділимо наступні:

1. назва «Малоросія» сприймалася як виправдана стосовно різних періодів вітчизняної історії – не лише за часу Російської імперії, а й відносно періоду входження до Речі Посполитої і більш древнього часу, вираженого в терміні «княженія Кієвскаго». Останнє тлумачилося як певний етап у розвитку

знову таки Малоросії. В даному разі бачимо модернізацію традиційного терміну Русь під впливом запозичених східними слов'янами від греків назв «Росія», «Мала Росія», які утвердились в Україні протягом XVIII ст.¹⁹

2. «Малоросійський народъ» представлено як спільноту підданих того чи іншого монарха від часу входження до Польської корони і яка за різних часів залишалася «въ стародавней чести и достоинствѣ». Цей народ був учасником «всѣхъ вольностей и свободъ короны Польской» і мав гарантовані права і привілеї від часу входження під «высокодержавную... и крѣпкую руку» царя Олексія Михайловича²⁰.

3. У представлених пунктах бачимо своєрідне визначення суб'єктності малоросійського народу, його історичність. Цей народ мав свою древність і буде мати, вочевидь, своє майбутнє, а особливістю його історії є збереження привілеїв, прав і свобод. Автори «київських пунктів» зазначали, що після приєднання до Польської корони «короля Польскаго Жигмонта Августа привилегіємъ, 1569-го года іюня 6-го состоявшимся, утверждено: вси привилегіи, вольности и свободы короны Польской употреблять и темъ веселитись на вѣчныя роды Малоросійскому народу и ихъ наслѣдникамъ». Знову таки, ці пожалування від польського короля були надані, у відповідності до стародавньої честі і гідності малоросійських обивателів, «какъ они съ предковъ своихъ по тоє время содержаны были». В цьому разі бачимо характерну схему вітчизняної історії, відтворену також в «Історії русів». Те, що вітчизняна еліта отримувала за різних часів підтвердження на права і привілеї від великих князів литовських і польських королів, а також те, що в разі порушення цих прав еліта вела боротьбу за їхнє відновлення, забезпечувало право наголошувати на незмінності цих привілеїв українців. При цьому є незаперечним, що ця ідеальна модель рівноправності народів під зверхністю польської корони у завершеному вигляді була відтворена лише після великих потрясінь і воєн у Гадяцькому трактаті 1658 р., але так і не була реалізована в умовах антипольських настроїв значної частини українського суспільства і посилення московського чинника в політичному розвитку Східної Європи²¹.

4. В уявленнях упорядників «київських пунктів» очевидно «Малоросійський народъ» зберігав свого часу право на свій розсуд вирішувати питання політичного розвитку і сам факт входження під руку «самодержца Всероссийскаго Алексѣя Михайловича» подавався без коментарів щодо причин такого повороту подій, з неодноразовим вказуванням на продовження своєрідної історії вольностей, звичаїв, прав і привілеїв «благоприсоединеннаго» народу. В ключовій щодо огляду історичних прав українського народу першій статті «київських пунктів» словосполучення «привилегіи, вольности и свободы» в різних варіаціях ужиті шість разів, тобто кожного разу як згадувався «Малоросійський народъ»!

5. Народна спільнота постає в пунктах то як цілісне утворення, то як сукупність «духовного і мірського чина» людей, а в більш деталізованому вираженні – як сукупність шляхти, козацтва, людей духовного і мирського чину. Отже.

елітою малоросійського народу упорядники пунктів від Київської єпархії вважали шляхту, козацтво, духовенство. Тут ми не бачимо виділення окремих категорій козацтва, оскільки йшлося, насамперед, про підтвердження шляхетських і козацьких «свобод, вольностей і обычаев» на момент входження під протекторат московського царя²².

Вищенаведені дані свідчать, що Київський митрополит Арсеній Могилянський визнавав за духовенством високу місію суспільного служіння і, можливо, суспільно регулюючу роль у контексті впливу на відносини між станами, в площині формування учительної еліти суспільства. Як наслідок цього, суспільне становище духовенства мало бути співмірним до становища світської еліти – шляхетської верстви. Постає питання – що ж могло, на думку київського владики, сприяти реалізації духівництвом свого призначення у суспільстві? Відповідь на це питання можемо отримати з джерел, які безпосередньо висвітлюють погляди митрополита, або через аналіз його контактів із зовнішнім, поза єпархіальним світом.

Насамперед відзначимо масштабність особистих зв'язків Арсенія Могилянського в церковних і світських колах, яка свідчила про його інтегрованість у коло «сильних світу цього». Вже після смерті його високої благодійниці, імператриці Єлизавети, за правління якої він і піднявся до вищої церковної, а відтак і загалом – суспільної еліти імперії, в середовищі петербурзької і московської знаті він мав дружні відносини з графом Карлом Сіверсом, генерал-майором Бахтєєвим, зберігав приязне ставлення з боку обер-прокурора св. Синоду Івана Меліссіно. В Україні Київський митрополит мав тісні й загалом приязні відносини з гетьманом Малоросії, графом Кирилом Розумовським, з найвпливовішими представниками гетьманського уряду – генеральним обозним, у майбутньому членом Малоросійської колегії Семеном Кочубєєм, генеральним суддею, згодом членом Малоросійської колегії Іллею Журманом, генерал-лейтенантом Василем Гудовичем, генеральним писарем Василем Туманським. Коло спілкування в середовищі духовенства охоплювало різні країни, східні православні патріархати, відомі православні святині, дванадцять єпархіальних преосвящених Руської православної церкви. Серед цих духовних осіб – Костянтинопольський патріарх Кирил, Антіохійський патріарх Сильвестр, Єрусалимський патріарх Парфеній, ігумен Лаври св. Афанасія (Афон) ієромонах Георгій, митрополит Далматський Симеон, митрополит Чорногорський Василь Петрович, Молдавський митрополит Іаков, греко-католицький Київський митрополит Феліціан Володкович, Петербурзький архієпископ Гавриїл, Московський митрополит Тимофій Щербацький, Білоруський єпископ Георгій Кониський, духівник імператриці, протоієрей Московського Благовіщеньського собору Феодор Дубяньський²³.

Після скасування гетьманського правління й надалі особливу роль відіграють відносини київської кафедральної контори й особисто митрополита з козацькою старшиною Низового Запорозького війська, яке уособлювало певні політичні привілеї русів-українців. Уважніший розгляд цих відносин відкриває

нові аспекти суспільних поглядів як козацької низової старшини, так і самого Київського митрополита.

Тісні відносини з Кошем пояснювались пастирськими прерогативами митрополита, до єпархії якого відносилась Січ. Відповідно, київський владика висвячував і керував білим духовенством на Запорозжжі, в його віданні були питання дозволу будівництва й освячення нових церков, заміна іконостасів, видача антимінсів, книг, церковного начиння, дозволи на збір милостині тощо²⁴. Крім цього, Запорозька Січ й надалі сприймалася українськими ієрархами як традиційний захисник православної церкви, а козацтво – як добротний жертводавець на користь київських монастирів і храмів. Характерні очікування київських ченців від Війська Запорозького бачимо на прикладі Київського Братського монастиря. У донесенні митрополиту Арсенію Могилянському (1764 р.) архимандрит і ректор Академії Самуїл Миславський просив дозволу на збір милостині в Січі й планував на отримані кошти провести ремонт трапезної церкви, продовжити будівництво кам'яної огорожі навколо монастиря. Мотивуючи прийняте спільно з братією рішення він наголошував на особливих історичних прерогативах учительної обителі у відносинах з Війском. Архимандрит писав, що від часу заснування Києво-Братського монастиря панове запорозькі козаки разом з тогочасними гетьманами й їхніми наступниками зобов'язалися бути братчиками обителі, монастир і все до нього належне «от вшелякихъ непріятелскихъ протывностейъ и перешкодъ мощно боронити, заступати и за ныхъ до смерти своїй застановлятися». Також відзначалося, що Братський монастир традиційно отримував матеріальну допомогу від запорозького козацтва²⁵.

Запорозька Січ, загалом, виправдовувала сподівання вищого духовенства щодо співробітництва у справі зміцнення православної церкви. В означеній справі, за два роки на потреби Києво-Братського монастиря ченцями і послушниками цієї обителі було зібрано 528 рублів (за період від другої половини 1764 – першої половини 1766 р.), що було відображено у спеціальній прошнурованій кпізі, виданій кафедральною канцелярією разом з митрополичою грамотою на право збору милостині²⁶. На той час це була досить значна сума. Для порівняння, кошторис основних витрат на будівництво 12 бурсацьких хат у 1765 р. складав 440 руб. Це був завершальний рік будівництва і до цієї суми входи як витрати на матеріали – цеглу, глину, скляні шибки тощо, так і плата за роботу – мурування пічей і коминів, утеплення стін глиною і вовною, встановлення вікон, біління тощо²⁷. Зібрані в Січі пожертви перевищували річні кошти, які передавалися з Київської губернської канцелярії на потреби Києво-Могилянської академії²⁸, а, наприклад, річні кошти, які виділялися козацькою Військовою радою начальнику січових церков з 1774 р. складали 300 рублів на рік²⁹. Також виявилось, що того ж 1766 р., коли в Січі ще перебували представники Києво-Братського монастиря, серед пастви Запорозжя збирали пожертви на облаштування приписного до кафедрального Києво-Софійського Трисвятительського монастиря ченці цієї обителі ієромонах Іуст та ієродиякон

Євстратій. Після повернення до Києва у березні 1766 р. з пожертвами (зібрана сума невідома), київський митрополит у листі до Військового судді Павла Головатого знову просив проявити милість до цих ченців і увагу, оскільки за його благословенням вони знову мали їхати в Січ «за испрошенієм милостинного на возобновленіє въ приписномъ ... Трехсвятѣтелскому монастырѣ церкви и на устроєніє при ней вновь богадѣлни»³⁰. Означені приклади дозволяють припустити, що Запорозька Січ наприкінці свого існування виконувала роль основного донора додаткових матеріальних ресурсів для Київської митрополії і цим підтверджувала статус захисниці православ'я в Русі-Україні.

Важливим джерелом дослідження відносин митрополичої кафедри з Військом Запорозьким є листування між владикою Арсенієм Могилянським і військовою старшиною Запорожжя. Аналізуючи річну збірку листів до київського митрополита за 1766 р.³¹ і чернетки та копії його відповідей можна побачити, що листування з старшиною Низового Війська в кількісному вимірі перевищує листування з старшиною Гетьманщини. Відносно світського владного кола це листування поступається лише кореспонденціям, сукупно, від президента Малоросійської колегії графа Петра Румянцева та самої Малоросійської колегії. Зокрема, протягом другої половини 1765-1766 рр. Київський митрополит отримав одного листа від кошового отамана Петра Калнишевського плюс сім листів від судді Війська Запорозького Павла Головатого – другої людини в тогочасній кошовій ієрархії. Приблизно за цей же період від президента Малоросійської колегії отримано п'ять листів, а від самої керівної установи – чотири листа³².

Кількість листів-відповідей митрополита Арсенія була тотожною отриманим листам, за виключенням такого адресата як граф Румянцев. Йому було надіслано п'ять листів-відповідей і один лист за власною ініціативою у зв'язку з претензіями владики і настоятелів київських монастирів щодо порушення Малоросійською колегією традиційних правил субординації у відносинах світських установ з духовними інституціями³³.

Порівнюючи інтенсивність листування з головними старшинами Війська Запорозького та полковниками Гетьманщини бачимо, що за досліджуваний період було отримано два листа від Полтавського полковника Андрія Горленка (два у відповідь), один лист від бригадира і полковника Гадяцького Антона Крижановського (без відповіді) та один лист від полковника та коменданта м.Переволочної Гаврила Жданова (один лист-відповідь)³⁴. Отже, з усіх козацьких старшин безпосередньо з військовим суддею Павлом Головатим, який на час відсутності кошового отамана залишався командувачем й управителем усіма справами Війська, спілкування було найактивнішим.

Тематика листування свідчила про активний розвиток церкви в Запорожжі. Протягом одного року київський митрополит отримав прохання про дозвіл на зведення на місці згорілої церкви Покрови Пресвятої Богородиці в урочищі Микитине нової Покровської церкви і видання антими́нсу, освячення новозбудованої церкви Покрови Пресвятої Богородиці в Старокодацькому с. Бригадирівка, прохання здійснити рукопокладення в ієреї одного козацького старшини,

видати ставленні грамоти трьом священикам і одному дякону. Серед інших тем, які піднімалися в листах від військового судді було прохання про благословення для представників Запорозької Січі на чолі з полковником Федором Завезіоном, які вирушали до С.-Петербургу по жалування для Війська і лист з відзначенням «чесної поведінки» київських ченців Іуста й Євстратія, які побували в Січі³⁵.

Зміст і тональність листування запорозьких старшин і київського митрополита засвідчують особливу приязнь і взаємну повагу сторін. Сама традиція звернення до київського владыки за благословенням перед щорічними поїздками делегації Запорозької Січі до С.-Петербургу дуже промовиста і свідчить про безперечний духовний авторитет преосвященного, визнання за київським митрополитом традиційної першості в церковній ієрархії Руси-України. У зшитку кореспонденції за 1766 р. ми бачимо лише один лист до митрополита від кошового Петра Калнишевського, який перебував на той час у Петербурзі (лист датований 28 серпня 1766 р., а до кафедральної контори надійшов 11.X.1766 р.). Проте він дозволяє говорити про певну довірливість у стосунках цих людей, поінформованість владыки про діяльність козацького отамана. Петро Калнишевський писав митрополиту Арсенію, що все ще перебуває в столиці й очікує на резолюцію імператриці щодо поданої доповіді. Зі змісту листа можна припустити, що митрополит знав – що саме за доповідь. Кошовий називав це «о делѣ нашѣмъ докладъ». Зрештою, особлива доброзичливість у заочному спілкуванні сторін не випадкова. Митрополит, вочевидь, поцінював приязні відносини із запорозькими старшинами. Запорозька Січ залишалася в Україні одним із центрів влади, і саме влади національної. Інтереси збереження прав і вольностей як світської, так і духовної еліти в Україні потребували співпраці і взаємної підтримки цих двох сил. Символіка звернень наочно підтверджує особливість відносин. Митрополит називав Павла Головатого «зичливим приятелем», підкреслено шанобливо звертався до «високородного пана кошового отамана Війська Запорозького»³⁶. У свою чергу запорозька старшина використовувала при зверненні до Київського митрополита вже згадуваний нами повний титул владыки³⁷. Виходячи з досліджуваного листування зауважимо, що крім старшини Низового Війська лише представники духовенства – підлеглі київського митрополита як єпархіального преосвященного, використовували в той час повну титулатуру владыки.

На підставі аналізу джерел особового походження, звернення митрополита до пастви й «пунктів» духовенства до Законодавчої комісії 1767 р. визначимо кілька рис суспільних поглядів владыки Арсенія Могилянського:

1. Можемо стверджувати, що Київський митрополит вважав своїм невід'ємним правом, як першоієрарха в Русі-Україні, представляти і захищати інтереси церкви, і, зокрема духовенства і пастви Малоросії перед вищою світською владою Російської імперії;

2. Митрополит захищав права церкви як особливої суспільної інституції, яка керується не лише державними, а й церковними законоположеннями і, крім цього, захищає саме національні традиції православної церкви в Україні, до яких можна віднести і збереження традиційних прав представників духовного стану, особливих історико-канонічних прерогатив київських митрополитів. У поглядах духовної еліти це виражалось формулою «збереження прав, привілеїв і вольностей» цього суспільного прошарку, що було ідентичним до форми вимог української світської еліти. Прихильність духовенства до цих ідей пояснює нам приклади опору українських ієрархів антицерковним заходам світської влади, зокрема секуляризації церковних земель за правління Катерини II (маються на увазі протести Ростовського митрополита Арсенія Мацієвича й Тобольського єпископа Павла Конюсєвєвича);

3. Вітчизною, у поглядах Арсенія Могилянського й інших представників духовної еліти, уявлялася саме Малоросія. Елітою визнавалася своєрідна тріада суспільних станів шляхта/старшина – козацтво – духовенство. Образне висловлення патріотичних настроїв духовної еліти можна бачити в ностальгійному твердженні Московського митрополита Тимофія Щербаського – *et fumus Patriae dulcis est*³⁸.

4. Особлива роль у контактах київського митрополита Арсенія Могилянського в рамках зовнішнього, «позаєпархіального світу», відводилася світській еліті Малоросії й, особливо, козацькій старшині Війська Запорозького, яка після скасування гетьманства залишалася центром національної влади. Сама Січ виступала в ролі основного позаєпархіального джерела фінансової підтримки київської митрополії. Дружні відносини з представниками низової козацької еліти були елементом традиціоналістських настроїв, притаманних українській духовній еліті в 1760 рр.

¹ Див.: Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // Болховитинов С., митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст., ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – К.: Либідь-ІСА, 1995. – С. 198-199, 205, 208-209; Письма П.А. Румянцева-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Воейкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсению Могилянскому и черновики его ответов (1765-1767 гг.). Реестр // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 160. – Спр. 424. – Арк. 1-11.

² Митрополит Евгений Болховитинов. Указ соч. – С. 199.

³ Там же. – С. 200.

⁴ Грамота, видана Київським митрополитом Арсенієм для збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док. / Упоряд.: О.Ф. Задорожна та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 177.

⁵ Там само. – С. 177-178.

⁶ Див.: Ручь поздравительная, къ его преосвященству Глуховского Свято-петро-

павловського монастиря отъ архимандрита Свлвестра съ братією присланная // ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Листи до Київського митрополита Арсенія Могилянського (1765-1767 рр.). – Арк. 88; Донесення архимандрита Київського Братського монастиря і ректора Самуїла Миславського // Києво-Могилянська академія... – С. 185 тощо.

⁷ Пункты от Киевской епархии // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб.: Типография Н.А. Лебедева, 1885. – Т.45. – С. 433-560.

⁸ Пункты от Киевской епархии. – С. 560.

⁹ Там же. – С. 433-560.

¹⁰ Там же. – С. 434-435.

¹¹ Там же. – С. 474, 477, 540, 546, 547.

¹² Там же. – С. 472-473.

¹³ Там же. – С. 449, 532-533, 535, 537, 539, 545, 546.

¹⁴ Там же. – С. 560.

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 61. – Спр.626. Ордера Кирилла Разумовського Генеральної військової канцелярії об апробації генеральної старшиною Статута, сочиненого из трех Малороссийских прав в 1744 г. (9 июня 1756 г., 31 октября.1758 г.). Копии XIX в. – 2 арк.

¹⁶ Грамота, видана Київським митрополитом Арсенієм для збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія... – С. 177.

¹⁷ Там само. – С. 177-178.

¹⁸ Там же. – С. 433-434.

¹⁹ Там же. – С. 433-434.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. – С. 433-434.

²² Там же. – С. 434.

²³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУ, м. Київ). – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 8 б. Листування Київського митрополита Арсенія Могилянського (1763-1764 гг.). - 596 арк; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письма П.А. Румянцева-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Воейкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсенію Могилянскому и черновики его ответов (1765-1767 гг.). – 559 арк.

²⁴ Духовна влада на Київського митрополита на території земель Війська Запорозького мала певні обмеження, оскільки частина функцій із забезпечення духовного життя Низового козацтва була прерогативою ставропігійного Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря: присилка ієромонахів для пастирського служіння і збору милостині на Січ, до Самарського монастиря, похідних церков і військових команд, а також утримання шпиталю для старих запорожців і прийом паломників (Див.: Кузьмук О.С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і Київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К.: ВД «Стилос», 2006. – С. 183).

²⁵ Донесення архимандрита Київського Братського монастиря і ректора Самуїла Миславського // Києво-Могилянська академія... - С. 185-186.

²⁶ Грамота Київського митрополита Арсенія Київському Братському монастирю на збір милостині в Запорозькій Січі // Києво-Могилянська академія... Зб. док. – С. 188; Донесення архимандрита Київського Братського монастиря і ректора Самуїла Миславського Київському митрополиту Арсенію // Києво-Могилянська академія... Зб. док. - С. 189.

²⁷ Реєстр коштів, витрачених на будівництво бурси Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія... Зб. док. - С. 196-197.

²⁸ Згідно імператорського указу виділялося 500 руб. на потреби Академії (Див.: Думка Київської духовної консисторії про розподіл 500 рублів, виданих з Київської

губернської канцелярії // Кисво-Могилянська академія... 36. док. - С. 202).

²⁹ В січні 1774 р. Військова рада ухвалила, що начальнику січових церков архімандриту Володимиру Сокальському буде виділятися 300 рублів щорічно, кожні чотири місяці по 100 рублів (Див.: Кузьмук О.С. Вказ. Праця. – С. 103).

³⁰ Чернь листа Київського митрополита Арсенія до Військового судді Запорозького Війська Павла Головатого від 20 березня 1766 р. // ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. – Арк. 170.

³¹ Основний масив листів відноситься до 1766 р. Також до збірки потрапили листи, написані в різний час – найраніше в жовтні 1763 р. й доправлялись з Афону майже 3 роки (подані на розгляд митрополита в травні 1766 р.), і деякі листи, написані в 1765 р. й на початку 1767 р. (Див.: ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письма П.А. Румянцева-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Воейкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсению Могилянскому и черновики его ответов (1765-1767 гг.). – Арк. 1-11; Там само. – Арк. 1-559).

³² Див.: ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письма П.А. Румянцева-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Воейкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсению Могилянскому и черновики его ответов (1765-1767 гг.). Реєстр. – Арк. 1-11.

³³ ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424 (1765-1767 гг.). – Арк. 1-11.

³⁴ Там само.

³⁵ Писмо кь его преосвященству оть судіи Войскового Павла Головатого, коимь онь рекомендуеть въ милость отпраивившихся въ СанктПетербурзь за жалованьемъ полковника Федора Завезіона съ товарищи // ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. – Арк. 239; Писмо кь его преосвященству оть судіи Войскового Павла Головатого, съ рекомендацією, о честномъ бывшихъ въ Сїчи іеромонаха Јуста и іеродіакона евстратія обхожденіи // Там само. – Арк. 169.

³⁶ Чернь листа Київського митрополита Арсенія до Військового судді Запорозького Війська Павла Головатого від 20 березня 1766 р. // ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. – Арк. 170.

³⁷ Писмо оть судіи Войскового Павла Головатого, коимь онь просить о сооруженіи, и потомъ о освященіи на мїсто згорѣвшей, Войсковыхъ волностей, въ урочищи Микитино вновь во имя Покрова Пресвятыя Богородицы походной церкви... // ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. – С. 35; Писмо кь его преосвященству оть судіи Войскового Павла Головатого, съ рекомендацією, о честномъ бывшихъ въ Сїчи іеромонаха Јуста и іеродіакона евстратія обхожденіи // Там само. – Арк. 169.

³⁸ «І дим Батьківщини є солодким». Лист Московського митрополита Тимофія Київському митрополиту Арсенію від грудня 1763 р. // ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 8 б. Листування Київського митрополита Арсенія Могилянського (1763-1764 гг.). – Арк. 239.